

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

احوال آثار استاد علی محمد آصفهانی سپاه قدس

به کوشش:
دکتر مهدی مکی نژاد

شهرداری اصفهان

۱۳۹۹

سرشناسه: مکی نژاد، مهدی، ۱۳۴۶-، گردآورنده

عنوان و نام پدیدآور: سیاه قلم: احوال و آثار استاد علی محمد اصفهانی / به کوشش مکی نژاد.

مشخصات نشر: تهران: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران، مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری «متن»، ۱۳۹۹.

مشخصات ظاهری: ۲۷۲ ص.

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۲۳۲-۲۹۵-۴

وضعیت فهرست نویسی: فیپا.

موضوع: اصفهانی، علی محمد، قرن ۱۳ق.

موضوع: کاشی و کاشیکاری ایرانی - تاریخ - قرن ۱۳ق؛ Tiles, Iranian - History - 19th century

موضوع: کاشی و کاشیکاری اسلامی - ایران - اصفهان: Islamic tiles - Iran - Esfahan

شناسه افزوده: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران، مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری «متن».

رده بندی کنگره: ۴۶۷۰/۷ KN

رده بندی دیویی: ۷۳۸/۶۰۹۵۵

شماره کتابشناسی ملی: ۷۲۷۰۹۰۱

شهرداری اصفهان

مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری «متن»

سیاه قلم

احوال و آثار استاد علی محمد اصفهانی

به کوشش: مهدی مکی نژاد

صفحه آرا و ناظر فنی چاپ: میثم رادمهر

طراح جلد: شهناز سالکی

نوبت چاپ: اول ۱۳۹۹

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

چاپ: چاپخانه دیجیتال فرهنگستان هنر

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۲۳۲-۲۹۵-۴

کلیه حقوق چاپ و نشر برای ناشر محفوظ است.

نشانی: تهران، انتهای خیابان فلسطین جنوبی، خیابان لقمان ادهم، بن بست بوذرجمهر، شماره ۲۴،

مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری «متن». تلفن: ۴-۶۶۴۹۸۶۹۲، دورنگار: ۶۶۹۵۱۶۶۲

پست الکترونیک: publishing@honar.ac.ir

نشانی فروشگاه مرکزی: خیابان ولی عصر، نرسیده به چهارراه طالقانی، شماره ۱۵۵۰، ساختمان مرکزی فرهنگستان هنر.

تلفن: ۶۶۴۹۰۹۹۰

نشانی اینستاگرام: @matn_book

نشانی فروشگاه اینترنتی: matn.honar.ac.ir

فهرست مطالب

مقدمه	۷
زرین فام‌های قاجار، حلقهٔ مفقودهٔ مطالعات سفالگری قاجار/ انسیه سادات موسوی ویایه، عباس اکبری ...	۱۱
بررسی و مطالعه فنی کاشی زیرلعابی اثر استاد علی محمد اصفهانی؛ مورد مطالعاتی: کاشی حرم حضرت عبدالعظیم (ع) / فاطمه علیمیرزایی، کامران احمدی، نازلی دارخال، فرح سادات مدنی و سید ایرج بهشتی، مهدی مکی نژاد	۵۵
معاشرت هنر صفوی و قاجار از نگاه علی محمد اصفهانی / عاطفه سید موسوی	۷۵
تأثیر عکاسی بر تحولات تصویری کاشیکاری دوره قاجار؛ مطالعه موردی: سبک‌شناسی آثار علی محمد اصفهانی / کیانوش معتقدی	۹۱
کوره‌های کاشی‌پزی و سفالگری قاجاری / محمدرضا ریاضی	۱۱۳
کاشی‌های موزه مقدم؛ آثار استاد علی محمد اصفهانی / مهدی مکی نژاد	۱۲۹
علی محمد اصفهانی و سقاخانه‌های دارالخلافة (کاشی‌نگاره‌های سقاخانه عزیزمحمد و عباسعلی) / ریحانه کشتگر قاسمی، علیرضا بهارلو، مهدی مکی نژاد	۱۴۷
تحلیل آفرینش هنری انتقادی استاد علی محمد اصفهانی در گفتمان مسلط بر کاشی‌نگاری دوره قاجار/ بهمن نامورمطلق، فاطمه مهربانی	۱۶۹
فناوری تولید استاد سفالگر علی محمد اصفهانی؛ نگاهی به تولید کاشی‌های تزیینی زیرلعابی قرن نوزدهم میلادی در ایران / اینا رایشه، فردریک وویت، ترجمهٔ ابوالفضل عرب‌بیگی	۱۹۳
کاشی و کاشیکاری به سبک باستان استاد علی محمد اصفهانی / مویا کیری، ترجمهٔ علیرضا بهارلو	۲۲۹
بازترجمهٔ رسالهٔ سفالگری استاد علی محمد اصفهانی / انسیه سادات موسوی ویایه، عباس اکبری	۲۴۳

مقدمه

کاشی با قدمت هزاران ساله در ایران، دارای ظرفیت‌های مختلف هنری، کاربردی، تاریخی و فرهنگی است که در طی قرن‌ها، این فن شریف و این صنعت کاشانی تکامل یافته و در شهر و دیار پراکنده شده و در خاطره جمعی ما جای گرفته است. رؤیت یک قطعه کاشی فیروزه‌ای، ما را به یاد حوض و صفای خانه‌های قدیمی می‌اندازد؛ همچنان‌که کاشی‌های لاجوردی ذهن ما را به کتیبه‌های قرآنی سوق می‌دهند و همه این نشانه‌های آشنا، پیونددهنده زندگی در گذشته و حال هستند که در کاشی‌ها نمود پیدا کرده‌اند. خلاصه هر کدام از این رنگ‌ها و نقش‌ها و نشانه‌های تصویری، آیینه خاطرات گذشته ما هستند که قرن‌ها با مفاهیم و مضامین ادبی، تاریخی، اسطوره‌ای و خوشنویسی در هم آمیخته و بخشی از فرهنگ تصویری و تجسمی ما را تشکیل داده‌اند. از این منظر، کاشی‌های هر دوره، بازتابی از گرایش‌های زیبایی‌شناسی و فکری و هنری همان دوره است. در واقع بوم کاشی، آیینه‌ای است که می‌توان در آن، ذوق و سلیقه مردم و حاکمان را نظاره کرد.

دوره قاجار یکی از مهم‌ترین دوره‌های تاریخ هنر ایران است که تحت تأثیر صنعت عکاسی، چاپ سنگی، روزنامه‌ها و همچنین گسترش روابط با اروپا قرار گرفته است. در این دوره با واردات انواع کالاهای مصرفی، بسیاری از کارگاه‌های سنتی تعطیل شده‌اند؛ اما بازار کاشی نه تنها کساد نشده، بلکه به عنوان یک پدیده جذاب و لوکس به شدت مورد اقبال خاص و عام قرار گرفته و علاوه بر کارکردهای ساختمانی، به عنوان یک بوم نقاشی نیز مورد استقبال سیاحان، درباریان و حاکمان واقع شده است. توسعه شهر تهران در سال ۱۲۸۴ ق موجب ساخت و ساز ابنیه جدید، به ویژه عمارت‌های درباری شد؛ از این رو، کاشی به عنوان ماده‌ای محکم و جذاب، بیش از پیش مورد اقبال و استفاده قرار گرفت. این امر هنرمندان مختلفی از جمله استاد علی محمد اصفهانی را به تهران

کشاند. وی در سال ۱۳۰۱ق به توصیه مرداک اسمیت، به تهران عزیمت کرد و در جنوب دارالخلافه و نزدیک دروازه شاهزاده عبدالعظیم، اقدام به راه اندازی کارخانه کاشی سازی نمود. از همین زمان به مدت ده سال، این کارخانه مرکز تولید با کیفیت ترین کاشی ها و در واقع مهم ترین مرکز کاشی های پایتخت گردید. علی محمد استادی خلاق بود و در طراحی، نقاشی، معماری و کاشی سازی تبحری مثال زدنی داشت، از این رو به سرعت مشهور شد و هنرمندان دیگر نیز همکار و همراه او شدند.

در کارخانه علی محمد، انواع کاشی های ساختمانی و غیر ساختمانی و ظروف سفالی ساخته می شد. مهم ترین تکنیکی که او و دیگر هنرمندان اصفهانی در تهران رواج دادند، تکنیک نقاشی زیر لعاب بود. این تکنیک، کاشی را به بوم نقاشی تبدیل کرد؛ زیرا در این روش اجرای بسیار دقیق طرح های ظریف، امکان پذیر بود. علی محمد در کاشی های دیواری نیز بسیار خوش درخشید و علاوه بر تولید انواع کاشی های برجسته و مشبک در ابعاد مختلف، به ویژه قطعات بزرگ، توانست گام مهمی در استاندارد سازی اولیه تولیدات کارخانه کاشی پزی بردارد.

آثار استاد علی محمد بسیار پراکنده و متنوع است. بخشی از آثار وی که به سفارش اروپاییان، به ویژه مرداک اسمیت و موسیو لومر فرانسوی ساخته شده، در موزه های خارج از کشور مثل موزه ویکتوریا آلبرت لندن نگهداری می شوند و بخش دیگر آنها، در شهرهای تهران و اصفهان، در موزه ها یا اماکن عمومی و مذهبی مثل حرم عبدالعظیم دیده می شوند. در این طیف وسیع آثار، انواع تکنیک های کاشی مثل زرین فام، نقاشی زیر لعاب، مشبک، برجسته و هفت رنگ به کار رفته است. از این بابت علی محمد یک کاشی پز منحصر به فرد و به اصطلاح «هفت قلم» بوده که مورد توجه پژوهشگران داخلی و خارجی قرار گرفته است. اولین مقاله را خانم جنیفر اسکرس، نیم قرن پیش نوشته اند، بنده نیز ده سال پیش در مجله گلستان هنر، مقاله ای در همین خصوص نوشتم. از همان زمان مترصد فرصت بودیم که برنامه مفصل تری برای ایشان و سایر هنرمندان گمنام بر پا کنیم. در سال ۱۳۹۸، امور پژوهشی و اجرایی همایش علمی استاد علی محمد اصفهانی آغاز شد و قرار بر این بود که در همان سال به پایان برسد. متأسفانه ویروس کرونا، تمام برنامه ها را تعطیل کرد و همچنان فضای کشور تحت تأثیر این پدیده نادر است. کتاب حاضر ماحصل تلاش جمعی گروه علمی و سایر پژوهشگران این حوزه است و همین جا لازم می دانم از تک تک این عزیزان فرهیخته تقدیر و تشکر نمایم. فرزنانگان عزیز مستحضر

هستند که تحقیقات در حوزه زندگی و شناخت و شناسایی آثار کاشی‌پزان نوپاست و چاپ این مجموعه می‌تواند مقدمه‌ای برای شناسایی و تحلیل مناسب‌تر هنرمندان کاشی‌پز باشد و در نهایت به فهم و شناخت عمیق‌تر هنر قاجار کمک کند. فرصت را مغتنم دانسته از حمایت‌های سرپرست محترم فرهنگستان هنر، جناب دکتر اسماعیلی، معاون محترم پژوهشی، جناب دکتر تقوی و همکاران خوبم در این معاونت، به‌ویژه خانم الهام فتاحی دبیر گروه علمی همایش و سایر همکاران در کتابخانه و دیگر عزیزان تقدیر و تشکر می‌نمایم. همچنین از صفحه‌آرای محترم کتاب، جناب آقای میثم رادمهر و از سرپرست محترم مؤسسه متن، جناب آقای نادر قربانی تشکر و قدردانی می‌کنم که تلاش کردند این کتاب به بهترین وجه ممکن به چاپ برسد. در پایان از نوشته‌های استاد که شعری از حافظ را بر حاشیه یک قطعه کاشی نگاشته‌اند کمک گرفته و حکایت این روزهای رفته را به یاد می‌آوریم:

زدست کوتاه خود زیر بارم که از بالابلندان شرمسارم
مگر زنجیر مویی گیردم دست وگرنه سربه‌شیدایی برآرم

دکتر مهدی مکی‌نژاد

تابستان ۱۳۹۹